

DOI: 10.31648/an.11410

Magdalena Dąbrowska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

Uniwersytet Warszawski/ University of Warsaw

m.dabrowska@uw.edu.pl

Rosyjski kolonializm i Polacy¹

Russian Colonialism and the Poles

Abstract: The book by Karina Gaibulina (*Ethnographers Under Coercion. Polish Exiles in the Colonial Service of the Russian Empire*, WUW, Warszawa 2024) deals with the part that Polish exiles (Adolf Januszkiewicz, Bronisław Zaleski, Seweryn Gross) played in the colonial expansion of the Russian Empire in 19th century. The basic methodological perspective of the work are post-colonial studies and the theory of orality and literacy. The review presents the book by Gaibulina from a historical-literary perspective (historical-literary and genealogical context, theory of orality and literacy, post-colonial studies). An interpretive background are the traditional historical-literary and historical studies on stay of the Poles in Siberia and Central Asia in 19th century (Zofia Trojanowiczowa, Antoni Kuczyński, Wiktoria Śliwowska and others). Karina Gaibulina graduated from the University of Warsaw and University of St. Gallen (Switzerland).

Keywords: Siberia, Central Asia, Russia, Polish exiles, Adolf Januszkiewicz, Bronisław Zaleski, Seweryn Gross, orality, literacy, colonialism

Obecność tematyki syberyjskiej w polskiej literaturze dokumentu osobistego oraz w literaturze pięknej wiąże się z wydarzeniami historycznymi, które sprawiły, że wielu Polaków znalazło się w tym rejonie świata bynajmniej nie z własnej inicjatywy i nie dla przyjemności. Właściwie należałoby mówić o bytności Polaków nie tyle na Syberii, ile na Sybirze, rozumianym jako miejsce odbywania kary przez osoby niewygodne dla władz rosyjskich. Syberia to bowiem kraina geograficzna między Uralem a Oceanem Spokojnym oraz między Oceanem Arktycznym a Mongolią i Kazachstanem, zaś Sybir utożsamiany jest właśnie z miejscem zesłania, położonym na obszarze większym niż Syberia, bo obejmującym także europejską

¹ Gaibulina, Karina (2024), *Etnografowie z przymusu. Polscy zesłańcy w służbie kolonialnej Cesarstwa Rosyjskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 500, ISBN 978-83-2356-426-3.

część Rosji, Kazachstan czy Kaukaz. Sybirakami nazywa się zaś przedstawicieli różnej narodowości, którzy doświadczyli zesłania syberyjskiego. Takie wydarzenia jak konfederacja barska czy powstanie styczniowe stały się cezurami nie tylko w historii Polski, lecz także w dziejach piśmiennictwa związanego tematycznie z zesłaniem, katorgą czy innymi formami wymuszonej obecności na tym obszarze. Jednocześnie nie wolno zapominać, że pobyt tam, często wieloletni, upływał również na prowadzeniu badań naukowych, przede wszystkim w zakresie geologii oraz botaniki i zoologii. Temu ostatniemu aspektowi, choć związanemu nie tyle ze studiami przyrodniczymi, ile raczej społecznymi i kulturowymi, jest poświęcony niniejszy artykuł recenzyjny.

Wydana w 2024 roku przez Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego w serii „Communicare – Historia i Kultura” monografia Kariny Gaibuliny *Etnografowie z przymusu. Polscy zesłańcy w służbie kolonialnej Cesarstwa Rosyjskiego* może zainteresować przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, poczynając od geografów, przez historyków i etnografów, skończywszy na kulturoznawcach i literaturoznawcach. Sama Autorka, absolwentka Instytutu Kultury Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego, legitymująca się doktoratem obronionym w 2022 roku na Uniwersytecie St. Gallen w Szwajcarii, określiła siebie jako kulturoznawczynię, zajmującą się, jak czytamy w biogramie na okładce, teorią mediów i studiami postkolonialnymi oraz antropologią słowa, której podejście do „tekstów autorstwa polskich zesłańców politycznych bardziej przypomina [...] literaturoznawcze niż *stricte* historyczne”, idącą śladami Rolanda Barthes’a, wskazującego na „związki pomiędzy etnografią i literaturą rozumianymi jako »opowieść«, literatura, »fikcja«” (Gaibulina 2024: 14; por. Pucek 2005: VIII; Barthes 1970).

Ta ostatnia deklaracja, złożona przez Gaibulinę w obszernej, wielowątkowej przedmowie, w sposób szczególny skłoniła mnie – literaturoznawczynię, badaczkę literatury wieków XVIII i XIX oraz polsko-rosyjskich związków literackich, kulturalnych i naukowych – do zapoznania się z Jej najnowszym opracowaniem. Albo inaczej: przyjrzenia się *Etnografom z przymusu...* w całości ich interdyscyplinarnego bogactwa i zróżnicowania, odzwierciedlonego już w samych słowach kluczowych, oraz „wyłuskania” w nich tych treści, które mogą być bliskie historykom i teoretykom literatury oraz są w stanie poszerzyć horyzonty literaturoznawstwa. Na postawione pytanie odpowiem w porządku odwrotnym od przyjętego przez Autorkę monografii, zaczynając od kwestii najbliższych literaturoznawstwu i kończąc na wykraczających poza tę dyscyplinę.

Omawiając i polecając czytelnikom najnowszą książkę Gaibuliny, warto wspomnieć o wcześniejszej – *Adolf Januszkiewicz. 24 lata zesłania na Syberii: pomiędzy „cywilizacją” a „światem półdzikim”*, wydaną przez Fundację Amicus Verus w 2014 roku (Gaibulina 2014). W obu mowa jest o polskich zesłańcach na Syberii i Adolfie Januszkiewiczu, znanym czytelnikom polskim z wydanych w opracowaniu Haliny Geber książek *Listy z Syberii* (Januszkiewicz 2003) oraz *Listy ze stepów kirgiskich i dziennik podróży* (Januszkiewicz 2013). Warto dodać wreszcie, że w 2020 roku Gaibulina wystąpiła jako współreżyserka krótkometrażowego filmu dokumentalnego *Adolf Januszkiewicz. Wśród drogich Kazachów*, zaprezentowanego rok później na festiwalu American Association of Geographers Shorts.

Książka Gaibuliny składa się z trzech części, noszących tytuły *Zagadnienia teoretyczno-historyczne*, *Trzy studia przypadku* i *Powiązania*, z których pierwsza stanowi wprowadzenie teoretyczno-metodologiczne i historyczne, druga ma charakter analityczny, a trzecia powstała z myślą o tle kontekstowym. Całość dopełnia zakończenie z wnioskami i podsumowaniami, aneksy z wypisami z rozpatrywanych dzieł, bibliografia z podziałem na źródła archiwalne oraz opracowania, indeks osobowy (z nazwiskami w zapisie alfabetem łacińskim i – w przypadku osób rosyjskojęzycznych – cyrylicim) oraz spis ilustracji i streszczenie w języku angielskim. Na materiał ilustracyjny składają się przede wszystkim zdjęcia wybranych stron rękopisów omawianych autorów, w tym rysunków poszczególnych miejsc, a także mapy regionów Azji.

Przedmiotem rozpatrzenia w części środkowej, pomyślanej jako seria studiów przypadku, jest obszerny korpus tekstów – interesujących dla badaczy literatury dokumentu osobistego i w tej perspektywie rozpatrywanych – Adolfa Januszkiewicza, Bronisława Zaleskiego i Seweryna Grossa. Adolf Januszkiewicz (1803–1857) był poetą, który debiutował dumą *Meliton i Ewelina* w „Dzienniku Wileńskim” w 1821 roku, uczestnikiem powstania listopadowego, skazanym na zesłanie na Syberię, gdzie przebywał w Tobolsku, Iszymie i Omsku. Bronisław Zaleski (1819/1820–1880) – działacz społeczny, pisarz i publicysta oraz malarz amator – trafił na zesłanie do Orenburga i Kazachstanu, w 1851 roku wraz z Tarasem Szewczenką oraz Ludwikiem Turno brał udział w ekspedycji geologicznej Aleksandra Antipowa. Czytelnicy mogą znać Zaleskiego jako autora *Wspomnień z Uralu i stepów kazachskich* (Zaleski 2008). Seweryn Justyn Gross (1852–1896), syn powstańca styczniowego, absolwent prawa na Uniwersytecie Petersburskim, został skazany na zesłanie w Syberii Zachodniej za działalność w nielegalnych organizacjach. Koleje losu tych trzech mężczyzn i stan badań nad nimi Gaibulina

omawia w podrozdziałach poprzedzających analizę ich tekstów w części drugiej książki, *passus* o Grossie, o którym wiadomo najmniej, bo nie pozostawił on po sobie ani dziennika, ani listów, ani jakichkolwiek notatek, opatrując znaczącą adnotacją „wiele przypuszczeń” (Gaibulina 2024: 233). W takich słowach badaczka zarysowała podobieństwa i różnice między bohaterami swojej monografii:

Mimo różnic istniejących pomiędzy wybranymi do analizy postaciami polskich zesłańców, jak choćby w ich charakterach, okresie i miejscu odbywania kary, a także znacznej rozpiętości tematycznej podejmowanych przez nich zagadnień, można dostrzec między nimi znaczące podobieństwa. Jako pierwszy, za udział w powstaniu listopadowym, został zesłany Adolf Januszkiewicz, który spędził na Syberii prawie połowę swojego życia. Z kolei Bronisław Zaleski znalazł się na linii orenburskiej dopiero pod koniec lat czterdziestych i po dziewięciu latach karnej służby otrzymał w roku 1856, razem z Januszkiewiczem, ułaskawienie na mocy manifestu ogłoszonego z okazji koronacji Aleksandra II. Natomiast Seweryn Gross został aresztowany w roku 1881 z powodu kontaktów z organizacjami o charakterze rewolucyjnym i w trybie administracyjnym został wysłany do Zachodniej Syberii na okres pięciu lat. Trzej zesłańcy różnili się także postawami i poglądami politycznymi, albowiem jeżeli Januszkiewicza można zaliczyć do grona romantyków, czyli pokolenia „rówieśników Mickiewicza”, a Zaleskiego do konserwatywnych polskich patriotów pochodzących z bogatej szlachty, to Grossowi najbliższymi było do rewolucyjnych socjaldemokratów (Gaibulina 2024: 111–112).

W celu wyjaśnienia tytułu omawianej monografii, zarówno jej pierwszego, jak i drugiego członu, należy przytoczyć także dalszą część porównania Januszkiewicza, Zaleskiego i Grossa:

Nazwać ich można „etnografami z przymusu”, i to nie tylko z powodu ich przymusowego pobytu na wschodzie Cesarstwa Rosyjskiego. Zaangażowani w pracę imperialnej administracji, [...] przyczyniali się do realizacji kolonialnych planów Rosji, uczestnicząc między innymi w misjach dyplomatycznych, ekspedycjach naukowych czy wyprawach wojennych. W związku z tym pisane przez nich podczas wykonywanych obowiązków służbowych teksty, mimo różnic merytorycznych, metodologicznych, a także odmiennych aspiracji pisarskich, ujawniały uwikłanie autorów w funkcjonowanie rosyjskiej struktury biurokratycznej. Jednocześnie wyjątkowe okoliczności współpracy z władzą imperialną dały polskim zesłańcom możliwość wyjazdu w głąb egzo-tycznych stepów kazachskich, będących wówczas *terra incognita* dla zachodnich czytelników. Z tego powodu byli namawiani do sporządzania „prawdziwych” opisów i relacji ze swoich wypraw. [...] Jednak w żadnym z wymienionych przypadków nie były to jeszcze badania etnograficzne *sensu stricto*. Miano „etnografów” zostało nadane polskim zesłańcom dopiero *post factum* – przez dwudziesto- i dwudziestopierwszowiecznych naukowców zajmujących się studiowaniem historii i tradycji koczowników (Gaibulina 2024: 112–113).

W zacytowanym powyżej passusie zwraca uwagę zapis wyrazu „egzo-tyczny”, w którym użycie łącznika ma podkreślić, jak pisze Autorka, „na poziomie wizualnym jego etymologię”, związaną z greckim prefiksem „egzo-”, oznaczającym „coś na zewnątrz” (Gaibulina 2024: 22). Jeśli więc stepy kazachskie były „czymś na zewnątrz”, to wjazd w ich „głąb”, musiał – *nomen omen* – pogłębić wrażenie znalezienia się na zewnątrz znanego sobie świata. Zapis słowa „egzo-tyczny” świadczy o wrażliwości filologicznej autorki (tak samo jak uwagi o prefiksie „arch-”, w słowie „archiwum”, sygnalizującym powiązanie z władzą, ale i możliwość przechowywania oraz przekazywania danych poprzez dokumenty i inne publikacje drukowane (Gaibulina 2024: 31–32) i przeze mnie – jako filologa – nie mógł pozostać niezauważony. Przy tej okazji warto zwrócić uwagę na rozważania Badaczki na temat „płynnej geografii”, Syberii jako (wy)tworu wyobrażonego, obejmującego jej obszar, ale jednocześnie szeroko wykraczającego poza niego.

Zaczerpnięte od Aliny Witkowskiej określenie „rówieśnicy Mickiewicza” (Witkowska 1998) albo, również przywołana w monografii, formuła tytułowa Zofii Trojanowiczowej „Sybir romantyków” (Trojanowiczowa 1993; Gaibulina 2024: 93), nie mogą ująć uwadze historyków literatury polskiej, w szczególności doby romantyzmu, ale nie tylko, bo przecież doświadczenie zesłańcze stało się udziałem wielu pokoleń Polaków. Lektura *Etnografów z przymusu...* skłania historyków literatury do podjęcia próby umiejscowienia omówionych w niej tekstów z innymi, rozpatrywanymi na gruncie literaturoznawczym, pogłębionej refleksji nad „mitem Sybiru”, odstąpienia od myślenia o „polskiej syberiadzie” wyłącznie w kategoriach martyrologicznych, a o samej Syberii jako – jeżeli posłużyć określeniami Trojanowiczowej – „ziemi przeklętej”, „lodowatym piekle” i w szczególności „ziemi milczenia i grozy” (Trojanowiczowa 1993: 11). Januszkiewicz, Zaleski i Gross bynajmniej nie milczeli bowiem o Syberii, wręcz przeciwnie, obficie i szczegółowo ją opisywali. Z tego ostatniego powodu może warto zastanowić się nad zastąpieniem tytułowego określenia „etnografowie z przymusu”, początkowo odnoszonego przez Autorkę tylko do jednego fragmentu, innym, nieco słabiej eksponującym wywieranie nacisku, mianowicie „etnografowie wbrew woli” albo nawet „etnografowie mimo woli”?

Fragmenty dzieł Januszkiewicza, Zaleskiego i Grossa, niepublikowane wcześniej i trudno dostępne, wypełniły aneks recenzowanej książki, poszerzając jej formułę do opracowania naukowego z materiałem źródłowym. Warto dodać, że materiały dwóch pierwszych autorów – dzienniki i listy Januszkiewicza oraz notatki diarystyczne i listy-albumy Zaleskiego – zostały opublikowane w aneksie z zaznaczonymi skreśleniami i uzupełnieniami naniesionymi w trakcie prac redaktorskich

(ze spuścizny Grossa znalazły się w nim wybrane partie *Raportu materiałów w celu badania obyczajów prawnych Kirgizów* oraz podpisanego nazwiskiem Jan Witort artykułu *Ze stepów Azji Środkowej* zamieszczonego w czasopiśmie „Lud” w 1899 roku). Już sam proces autorskiej i redaktorskiej pracy nad tekstem może stać się osobnym celem badań.

Przynależność genologiczna materiału egzemplifikacyjnego stanowi z pewnością drugą – po tle historycznoliterackim – kwestię, obok której nie przejdą obojętnie literaturoznawcy, „wychowani” na metodach badań dziennika osobistego Philippe’a Lejeune’a i propozycjach w zakresie studiów nad dziennikiem intymnym Michała Głowińskiego (Lejeune 2010; Głowiński 1973: 76–105) oraz teorii listów Stefanii Skwarczyńskiej (Skwarczyńska 1937). Terminologią genologiczną Autorka *Etnografów z przymusu...* posługuje się ze znanstwem, z szerokiego wachlarza wybiera najodpowiedniejsze dla swojego materiału (dlatego pisze o „dzienniku osobistym”, a nie „dzienniku intymnym”, gdyż jej studia obejmują też „dzienniki z podróży”).

Badany korpus materiałowy uwzględnia jednak nie tylko dzienniki i listy, co pokazał już sam tytuł wymienionej pracy Grossa, w związku z czym naturalne staje się pytanie, „do jakiej kategorii zaliczyć teksty polskich zesłańców” (Gaibulina 2024: 125)? Pośrednio odpowiedział na nie Antoni Kuczyński, pisząc o pionierach nauki o Syberii (Kuczyński 1972) i tym samym, według Gaibuliny, podkreślając „wielkie znaczenie ich dokonań dla nauki w zakresie wiedzy o kulturze ówczesnych mieszkańców stepu” (Gaibulina 2024: 125). To proste wyjaśnienie, z którym w pierwszym odruchu nie sposób się nie zgodzić, skłania Autorkę do postawienia bardziej szczegółowych pytań, na które odpowiedź wydaje się już znacznie trudniejsza:

Czy rzeczywiście teksty polskich zesłańców bardzo różniły się od podobnych tekstów pisanych przez rosyjskich i zachodnioeuropejskich badaczy? Na ile odrębny status „jeńców” pozwolił Polakom inaczej spojrzeć na obcą kulturę koczowników? Czy analizowane [...] przykłady stanowią dzisiaj alternatywne źródło historyczno-etnograficzne w stosunku do tekstów sporządzonych przez autorów rosyjskich? (Gaibulina 2024: 126).

Do wypowiedzi Kuczyńskiego badaczka powróciła w duchu polemicznym w zakończeniu książki, wykazując błędny punkt wyjścia, jakim było „przypisanie tekstom polskich zesłańców deskryptywnego potencjału pisarstwa etnograficznego (bądź preetnograficznego), polegającego na »zdolności reprezentacji historycznie ukształtowanej ‘natury’ badanego społeczeństwa oraz tworzących go jednostek«”

(Gaibulina 2024: 443; Mitchell 2001: 172). Jak wykazała, Januszkiewicz „nie postrzegał ani siebie, ani swego dziennika w kategoriach świadectwa o charakterze etnograficznym czy historycznym *sensu stricto*”, mimo iż miał pełną świadomość historycznego oblicza obserwowanych zdarzeń i procesów (Gaibulina 2024: 443).

Trzecią przestrzenią wspólną dla Autorki *Etnografów z przymusu...* i przedstawicieli nauki o literaturze może stać się wykorzystanie teorii oralności i piśmienności, zasygnalizowane już w słowach kluczowych książki. Nieprzypadkowo dwa początkowe rozdziały pierwszej części książki są zatytułowane *Pismo jako narzędzie etnografa* i *Pismo jako narzędzie kolonializmu*, zaś w trzeciej, zawierającej omówienie „czterech obszarów, w których obrębie pismo i praktyki piśmienne odgrywały decydującą rolę w procesie kolonizacji i kreowania obrazów Obcości” (Gaibulina 2024: 42), czyli biurokratyzacji, hybrydyzacji, orientalizacji i historyzacji, w tytułach podrozdziałów mowa jest o „nowych przestrzeniach komunikacji” i „słowie mówionym a słowie pisanym”. Jak zauważyła Gaibulina, w momencie ogłaszania drukiem teksty polskich zesłańców o miejscach, do których trafili, „opuszczały sferę prywatną i wchodziły w obszar zautonomizowanego dyskursu konstrukcji teoretycznych o Oriencie” (Gaibulina 2024: 32). Biurokratyzacja oznacza sprawowanie władzy administracyjnej na zajętych terytoriach, obejmującej także czy nawet nade wszystko pisemne środki przekazu. O hybrydyzacji mowa jest w kontekście tożsamości narodów podporządkowanych, określania się przez nie zgodnie ze wzorcem podporządkowujących. Orientalizacja – termin z tytułu głośnej pracy Edwarda Saïda z 1978 roku – to opisy obcych krajów i kultur, sporządzane z perspektywy nie ich samych, ale Zachodu, potwierdzające rzekomą wyższość Zachodu nad nimi. Historyzację należy rozumieć jako tworzenie iluzji, że historia takich regionów zaczęła się dopiero wraz z przybyciem kolonizatorów. Monografia Gaibuliny pokazuje, że Polacy – Inni wśród Innych – wprawdzie nie dokonywali podboju Syberii czy innych obszarów z tej części świata, ale „czasem uczestniczyli w procesie podporządkowywania innych narodów i państw wbrew własnej woli, czasem zaś, marząc o karierze w wojsku czy administracji, dobrowolnie dołączali do szeregów rosyjskich kolonizatorów” (Gaibulina 2024: 12). Obecność Polaków na „płynn timer” (z punktu widzenia geograficznego) rozumianej Syberii jawi się więc jako daleka od jednowymiarowości i główną zasługą Autorki *Etnografów z przymusu...* jest właśnie pokazanie ich uwikłania – pod przymusem, wbrew woli czy po prostu mimo woli – w politykę kolonialną państwa rosyjskiego.

I wreszcie ostatnie – bezpośrednio wynikające z poprzedniego i najbardziej oczywiste, wymagające już tylko samego odnotowania – „miejsce wspólne” badań Autorki *Etnografów z przymusu...* i stale rosnących rzesz literaturoznawców,

mianowicie kontekst (post)kolonialny. Jerzy Rohoziński, autor przedmowy do polskiego wydania książki Austina Jersilda *Orientalizm po rosyjsku. Górale Kaukazu Północnego i pogranicze gruzińskie. 1845–1917* (Jersild 2022; por. Dąbrowska 2023: 393–400), nazwał Rosję „nietypowym organizmem kolonialnym, bo pozbawionym kolonii zamorskich, stanowiącym za to olbrzymią, zwartą masę lądu ze swoimi kolonialnymi peryferiami” (Rohoziński 2022: 9). Praca Jersilda, wspomniana przez Gaibulinę jako podejmująca pokrewną problematykę, udzielająca odpowiedzi na pytanie, „w jaki sposób zawodowa działalność etnografów i namiestników imperialnych pośrednio i bezpośrednio wspierała podbój kolonialny” (Gaibulina 2024: 99), mimo że nie wyszła spod pióra literaturoznawcy i tylko w niewielkim zakresie uwzględnia materiały literackie, bez wątpienia wzbogaciła ogląd Rosji jako organizmu kolonialnego, stanowiącego przedmiot zainteresowania także historyków i teoretyków literatury. Podobne znaczenie ma ostatnia monografia Gaibuliny.

Na zakończenie warto dodać, że prezentacja *Etnografów z przymusu...* odbyła się 10 kwietnia 2025 roku w siedzibie Muzeum Pamięci Syberii w ramach wyjazdowego zebrania Sekcji Badań nad Historią Syberii Polskiej Akademii Nauk (tzw. Komisji Syberyjskiej PAN). Z punktu widzenia historycznego omówił ją prof. dr hab. Zbigniew Wójcik, nestor polskich historyków nauki, a z perspektywy literaturoznawczej uczyniła to autorka niniejszej recenzji.

Bibliografia

- Barthes, R. (1970), *Mit i znak. Eseje*. Wyb. Błoński J. Przeł. Błońska, W. i in. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Dąbrowska, M. (2023), *Rosja i kolonializm*. *Studia Rossica Gedanensia* 10: 393–400. DOI: 10.26881/srg.2023.10.20.
- Gaibulina, K. (2024), *Etnografowie z przymusu. Polscy zesłańcy w służbie kolonialnej Cesarstwa Rosyjskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Głowiński, M. (1973), *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych*. Warszawa: PWN.
- Januszkiewicz, A. (2003), *Listy z Syberii*. Wyb., oprac. i przyp. Geber, H. Warszawa: Czytelnik.
- Januszkiewicz, A. (2013), *Listy ze stepów kirgiskich i dziennik podróży*. Oprac. Geber, H. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Jersild, A. (2022), *Orientalizm po rosyjsku. Górale Kaukazu Północnego i pogranicze gruzińskie. 1845–1917*. Przeł. Rohoziński, J. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kuczyński, A. (1972), *Syberyjskie szlaki*. Wrocław: Ossolineum.
- Lejeune, P. (2010), „Drogi zeszyte...”, „drogi ekranie...”. *O dziennikach osobistych*. Przeł. Karłowicz, A./Rodakowie, M. i P. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mitchell, T. (2001), *Egipt na wystawie świata*. Przeł. Klekot, E. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Pucek, Z. (2005), *Wstęp*. W: Appadurai, A. *Nowoczesność bez granic. Kulturowe wymiary globalizacji*. Przeł. Pucek, Z. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas: V–XXVIII.

- Rohoziński, J. (2022), „Zgrzeszyłeś bracie Jęfimyczu”, czyli orientalizm po rosyjsku. *Przedmowa do przekładu polskiego*. W: Jersild, A. *Orientalizm po rosyjsku. Górale Kaukazu Północnego i pogranicze gruzińskie. 1845–1917*. Przeł. Rohoziński, J. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy: 9–16.
- Skwarczyńska, S. (1937), *Teoria listu*. Lwów: Towarzystwo Naukowe.
- Trojanowiczowa, Z. (1993), *Sybir romantyków*. Poznań: W Drodze.
- Witkowska, A. (1998), *Równieśnicy Mickiewicza. Życiorys jednego pokolenia*. Warszawa: Rytm.
- Zaleski, B. (2008), *Wspomnienia z Uralu i stepów kazachskich*. Wyb., przedm. i koment. Zieliński, A. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

